

Wstęp

Od wielu lat miasto jest dla mnie źródłem nieustającej fascynacji i pasjonującym przedmiotem badań. Studia nad historią planowania i budowy miast pozwoliły mi lepiej zrozumieć ich charakter i strukturę. Zmiany w układzie urbanistycznym odzwierciedlają ewolucję społeczeństw, ich wartości, priorytety i sposób organizacji. Przez analizę planów miast można śledzić, jak zmieniały się relacje społeczne, struktury władzy czy standardy życia. Czytelnikowi tej pracy proponuję podróż w czasie, w której w syntetyczny sposób staram się pokazać kierunki przestrzenne-go rozwoju miast i zmienność koncepcji urbanistycznych na przestrzeni dziejów oraz ich związek ze zmieniającymi się potrzebami i uwarunkowaniami społecznymi, gospodarczymi, technologicznymi i politycznymi.

Badanie miast pozwala odkrywać dziedzictwo kulturowe, analizować wpływ różnych epok na bieżący krajobraz miejski i zrozumieć, jak przeszłość wpływa na stan dzisiejszy. W miastach o długiej historii do dziś zachowało się wiele elementów ich układu przestrzennego, pochodzących z różnych czasów. Oznacza to, że rozważania nawiązujące do dawnych koncepcji rozwoju miast mogą w dużym stopniu pomóc w wyjaśnieniu i zrozumieniu struktury miast współczesnych.

Bardzo często przestrzenny układ określonych części miasta jest znacznie starszy niż istniejąca architektura, stanowiąc historyczny zapis rozwoju ośrodka. Układy te odnajdujemy najczęściej w historycznych centrach miast, których forma urbanistyczna i architektura odgrywają zasadniczą rolę w tworzeniu wizerunku miasta i budowaniu jego tożsamości. Historyczne dzielnice należą do najbardziej atrakcyjnych części miasta, przyciągając mieszkańców i przyjezdnych.

W pracy, która dotyczy historii, opowiadam więc jednocześnie o przestrzeni miast istniejących. Pragnąc przybliżyć historyczne dziedzictwo urbanistyki, włączyłem do pracy ponad trzysta fotografii, które wykonałem, odwiedzając miasta różnych regionów świata (dołączyłem też kilkanaście fotografii pochodzących z innych źródeł, które w mojej

ocenie najlepiej ilustrowały omawiane zagadnienia). Mam świadomość, że znaczna część tych fotografii nie obrazuje wprost planów urbanistycznych, tylko architekturę, która im towarzyszy, wydawało mi się jednak, że przybliży to obraz i atmosferę miast, których koncepcje urbanistyczne są przedmiotem moich rozważań. Za pomocą materiału fotograficznego chciałem też pokazać, w jakim stopniu historyczne formy przetrwały w strukturach współczesnych miast.

Szczególne wrażenie wywierają miejsca, gdzie zachował się zarówno układ urbanistyczny, jak i oryginalna architektura, takie jak renesansowy Zamość, siedemnastowieczne place Paryża, dzielnica Baixa w Lizbonie, Plaza Mayor w Madrycie i wiele innych. Niejednokrotnie do naszych czasów zachowały się jedynie fragmenty oryginalnej koncepcji. Czasem oryginalnego układu musimy szukać i odczytywać go z zachowanych ruin, a najdawniejsze miasta możemy jedynie rekonstruować na podstawie prac archeologicznych.

Specjaliści odtworzyli wygląd Çatal Hüyük, uważanego za jeden z najstarszych ośrodków miejskich na świecie, ale kiedy stanąłem przy stanowisku archeologicznym, trudno było mi sobie wyobrazić, jak naprawdę wyglądał ten ośrodek. Chodząc wśród ruin starożytnych miast, takich jak Priene czy Efez, jesteśmy w stanie dostrzec główne elementy ich dawnego układu urbanistycznego. Zupełnie wyjątkowym przypadkiem są Pompeje, gdzie układ sieci ulic został zakonserwowany w wyniku katastrofy. W miastach, które nieprzerwanie trwały i rozwijały się w jednym miejscu, wcześniejsze struktury zostały niejednokrotnie zartarte przez kolejne plany i warstwy zabudowy. Dzieje się to szczególnie w tych przypadkach, kiedy z różnych przyczyn przerwana zostaje ciągłość rozwoju miasta. Wiele miast europejskich zostało założonych na planie rzymskiego *castrum*, ale dziś nie jest łatwe odnalezienie wątków rzymskich w zachowanych średniowiecznych centrach, które kształtowały się w zmienionych warunkach politycznych i ekonomicznych. Mimo że szereg bizantyńskich obiektów, na czele z bazyliką Hagia Sophia, przetrwało do naszych czasów, to jednak chodząc ulicami Sztambułu wśród wspaniałych meczetów, bazarów i innych typowych form islamskiego miasta, trudno odnaleźć i wyobrazić sobie dawne Bizancjum.

Rozwijając studia z zakresu historii planowania miast, za bardzo istotny uważam aspekt geograficzny i wyjście poza krąg urbanistyki europejskiej. W swoich rozważaniach starałem się zwrócić uwagę na ory-

ginalne formy miasta, ukształtowane niezależnie w różnych regionach świata, pokazując jednocześnie wpływ europejskich wzorców i tradycji urbanistycznych, które przeniesione zostały na inne kontynenty.

Przygotowywałem tę książkę nie tylko z myślą o studentach kształcących się w zakresie gospodarki przestrzennej, geografii, urbanistyki oraz innych kierunków i specjalności, na których znajomość historii planowania miast może być ważnym i potrzebnym rozszerzeniem zakresu zdobywanej wiedzy. Wyrażam nadzieję, że praca ta okaże się interesująca również dla szerszego grona czytelników, których ciekawi geneza układów przestrzennych miast w Europie i innych częściach świata. Biorąc pod uwagę rozległość tematu, musiałem ograniczyć się do zagadnień i przykładów, które w moim przekonaniu są najistotniejsze i najlepiej ilustrują rozwój planowania miast.

Przygotowanie i wydanie książki w prezentowanej formie wymagało pracy i zaangażowania szeregu osób, którym jestem bardzo wdzięczny za ich trud i wsparcie, jakie okazali mi w pracy nad wydawnictwem.

Bardzo dziękuję recenzentom pracy – Pani Profesor Barbarze Mi-szewskiej z Uniwersytetu Wrocławskiego i Panu Profesorowi Andrzejowi Zborowskiemu z Uniwersytetu Jagiellońskiego – za wnikliwe uwagi i sugestie, które pozwoliły mi na dokonanie korekt i uzupełnień.

Szczególne wyrazy wdzięczności kieruję do Pani Profesor Magdaleny Hławacz, która przygotowała piękną autorską koncepcję układu graficznego i dokonała składu całego wydawnictwa.

Znakomitą pracę wykonał Jarosław Oglęcki, który na podstawie materiałów źródłowych narysował większość planów i map zawartych w książce. Niektóre zagadnienia i koncepcje urbanistyczne ilustrowałem również za pomocą starych oryginalnych map dostępnych w domenie publicznej.

Dziękuję mojej żonie Krystynie, która wykazała dużo zrozumienia dla mojej pracy i nieustannych wyjazdów.

Mam świadomość, że mimo starań nie uniknąłem błędów i nieścisłości, dlatego będę wdzięczny za wszelkie uwagi i wskazówki czytelników.

Janusz Słodczyk

Wprowadzenie

Biorąc pod uwagę zróżnicowanie form osadniczych określanymi jako miasto w różnych okresach historycznych i różnych regionach świata, sformułowanie jednoznacznej definicji miasta jest bardzo trudne. Wraz z przeobrażeniami, jakim ulegały miasta, zmieniały się też definicje tego pojęcia. Rozważania na ten temat można znaleźć przede wszystkim w pracach z zakresu geografii osadnictwa. Większość badaczy zwraca uwagę na takie cechy miasta jak: liczba i zagęszczenie ludności na stosunkowo małym terenie, koncentracja ludności utrzymującej się z zawodów pozarolniczych, fizjonomia związana z typem zabudowy i sposobem użytkowania terenu (co odróżnia miasto od otaczających terenów wiejskich), a także status prawny i wewnętrzna organizacja¹.

Od najdawniejszych czasów, kiedy pojawiły się potrzeba i warunki do powstania miast, czyli ośrodków koncentrujących funkcje religijne, administracyjne, obronne, handlowe, produkcyjne, kulturalne, edukacyjne i szereg innych, pojawiło się jednocześnie zapotrzebowanie na zagospodarowanie przestrzeni miasta według określonego porządku, w taki sposób, by skutecznie spełniało ono swoje funkcje i odpowiadało potrzebom typowym dla danego etapu rozwoju cywilizacji.

Studia nad historią planowania miast wskazują, że za każdym razem, gdy w istotny sposób zmieniają się uwarunkowania społeczne i gospodarcze, kiedy rozwój nauki przynosi nowe technologie i możliwości, ukształtowana w poprzedniej epoce forma miasta staje się niedopaso-

¹ Zagadnienia związane ze zdefiniowaniem miasta omawiane są szerzej w takich pracach jak: Dziewoński, 1956; Kiełczewska-Zaleska, 1977; Liszewski, Maik, 2000; Słodczyk, 2000; Szymańska, 2009.

wana do zmienionych warunków i potrzeb, co stanowi impuls do poszukiwania nowych rozwiązań urbanistycznych. Wielu myślicielom, badaczom i działaczom społecznym w różnych epokach towarzyszyło przekonanie, że możliwe jest stworzenie modelu miasta idealnego. Jednak każdy z tych modeli wyrażał potrzeby i problemy określonej epoki.

W praktyce forma miasta zależy od różnych czynników. Trudno byłoby rozpatrywać kształtowanie się przestrzennej formy miasta z pominięciem uwarunkowań wynikających z fizyczno-geograficznych cech jego położenia. Na układ przestrzenny i fizjonomię miasta w istotny sposób wpływają jego funkcje, które ma spełniać w stosunku do otoczenia, a także społeczno-demograficzne i kulturowe cechy jego mieszkańców.

Szersze rozważania na temat pojęcia miasta, funkcji miast i struktury przestrzennej miasta, która obejmuje jego morfologię, strukturę funkcjonalno-przestrzenną, a także strukturę społeczno- i demograficzno-przestrzenną, zawarłem w swojej pracy pt. *Przestrzeń miasta i jej przeobrażenia*. Zwróciłem tam między innymi uwagę na różne pojęcia używane w pracach urbanistów i geografów miast. W analizach budowy zewnętrznej miasta i jego planu urbanistycznego posługują się często określeniem „forma miasta”, obejmując tym pojęciem jego wygląd, kształt, zabudowę placów i ulic oraz jego układ przestrzenny. W literaturze geograficznej wygląd, czyli fizjonomia miasta, jego układ przestrzenny (plan miasta), a także geneza części tworzących organizm miejski określane są łącznie jako morfologia miasta.

Wpływ określonych czynników na powstanie, rozwój i formę miasta zmieniał się w różnych okresach historycznych. T. Tołwiński w swoim wydanym w latach trzydziestych XX wieku dziele *Urbanistyka. Budowa miasta w przeszłości* (Tołwiński, 1939: 6) stwierdził, że na podstawie analizy materiałów historycznych i studiów porównawczych można zidentyfikować czynniki urbanistyczne, którymi są:

Czynnik warunków przyrodniczych – oznacza oddziaływanie położenia geograficznego, ukształtowania terenu, budowy geologicznej, zasobów mineralnych, wód, klimatu i innych elementów środowiska fizyczno-geograficznego.

Czynnik gospodarczy – wyraża wpływ dogodnych warunków do rozwoju funkcji produkcyjnych i usługowych, których występowanie i znaczenie znajdują odzwierciedlenie w przestrzeni miasta.

Czynnik komunikacji – którego wyrazem jest oddziaływanie położenia komunikacyjnego na lokalizację i rozwój miasta. Skrzyżowania szlaków handlowych, miejsca przepraw przez rzekę, a później wielkie węzły komunikacyjne są ważnym czynnikiem rozwoju miast.

Czynnik militarny – szczególnie w dawnych czasach miał niezwykle silny wpływ na lokalizację i formę miast. Przez wiele stuleci jednym z celów skupiania się ludności w miastach była potrzeba obrony przed niebezpieczeństwami grożącymi z zewnątrz.

Czynnik obyczajowo-prawny – oznacza, że wraz z powstawaniem i rozwojem miast zaczęły się kształtować pewne obyczaje i tradycje w życiu społeczności miejskiej, które miały wpływ na formę miasta – jego wygląd i układ przestrzenny (w tym układ ulic, placów, sposób zabudowy działek i in.).

Czynnik kompozycji urbanistycznej – czyli wpływ świadomego, planowego kształtowania struktury przestrzennej i wyglądu miasta. Tołwiński zaznacza, że okresy przewagi tego czynnika nad pięcioma pozostałymi były czasem wysokiego poziomu rozwiązań urbanistycznych. Znaczenie tego czynnika w danym okresie odzwierciedlone jest w planie i wyglądzie miasta lub jego fragmentów.

Warto podkreślić, że ta koncepcja wybitnego polskiego urbanisty jest nadal aktualna, znajdując zastosowanie w wyjaśnianiu procesu powstawania i rozwoju miast w historii.

Biorąc pod uwagę genezę i proces rozwoju miast, tradycyjnie wyróżniano dwie podstawowe kategorie. Jedną z nich reprezentuje miasto zbudowane według koncepcji urbanistycznej, które P. Lavedan w swoich pracach (Lavedan, 1926–1952) określa jako *ville crée*. Takie miasto ma zwykle plan regularny, geometryczny.

Druga kategoria to miasto rozwijające się spontanicznie (*ville spontanée*), którego forma nie jest efektem realizacji jakiegoś generalnego planu. W takich warunkach często tworzy się nieregularny układ miasta, w którym kręte ulice przecinają się pod różnym kątem, a place publiczne i bloki urbanistyczne mają nieregularne kształty. Nieregularność układu może być rezultatem dopasowania się miasta do rzeźby terenu, ekonomicznych warunków rozwoju, braku przepisów dotyczących zabudowy lub szczególnej roli niektórych funkcji miasta. Powstająca w ten sposób forma miasta określana jest czasem jako organiczna, co oznacza, że mia-

sto jak organizm biologiczny rozwijało się stopniowo, spontanicznie dostosowując się do warunków środowiska oraz zmieniających się potrzeb, funkcji oraz uwarunkowań społecznych i ekonomicznych.

Wielu autorów wyróżnia te dwie kategorie, przy czym podział ten traktowany jest dziś jako dość tradycyjny. Szereg miast zbudowanych według planu rozwijało się następnie w sposób spontaniczny, niejednokrotnie też spontaniczny rozwój miasta korygowany był przez realizację określonej koncepcji urbanistycznej. W rezultacie w licznych miastach znajdujemy zarówno fragmenty charakteryzujące się układem regularnym, jak i dzielnice, które mają plan nieregularny (Ostrowski, 2001: 17). Jako podstawowe typy regularnych układów miast wyróżnia się zwykle:

- układy prostokątne lub szachownicowe;
- układy promienisto-koncentryczne;
- układy pasmowe.

Taki podział nie odzwierciedla jednak różnorodności i złożoności struktur miejskich ukształtowanych na przestrzeni dziejów.

Bardziej rozbudowana jest klasyfikacja zaproponowana przez K. Lyncha (1984: 373), który na podstawie analizy przestrzennego układu miast różnych regionów świata wyróżnia dziesięć modeli form osadnictwa miejskiego.

Miasto o układzie gwiazdy (*star*) odpowiada wspomnianemu wcześniej układowi promienisto-koncentrycznemu. Główne centrum charakteryzuje się największym zagęszczeniem ludzi i funkcji. Z centrum promieniście wybiegają główne ciągi komunikacyjne. Ulice wychodzące z centrum połączone są obwodnicami. Współcześnie przy skrzyżowaniach tras wylotowych z obwodnicami powstają często centra usługowe drugiego rzędu. Taki układ pozwala harmonijnie rozplanować miasto, zapewniając dostępność centrum. Promienisto-koncentryczny układ miasta wydaje się bardzo naturalny, a jego różne odmiany pojawiają się w wielu epokach. Jego elementy można odnaleźć w określanych jako nieregularne układach licznych miast wczesnego średniowiecza. Forma gwiazdy stała się podstawą szeregu teoretycznych koncepcji miasta idealnego doby renesansu. Układ promienisto-koncentryczny zaobserwować można w planach Wiednia, Moskwy czy Amsterdamu.

Miasto z ośrodkami satelitarnymi (*satellite cities*) ma szereg wspólnych cech z modelem promienisto-koncentrycznym. Zgodnie z tą

koncepcją duży ośrodek centralny jest otoczony przez położone w pewnej odległości ośrodki satelitarne o ograniczonej wielkości. W założeniu ośrodki te są dobrze skomunikowane z głównym miastem. Między miastem centralnym a satelitami pozostają niezabudowane tereny rolnicze. Każdy ośrodek satelitarny powinien mieć własne centrum usługowe i strefę produkcyjną. Wizja ośrodków satelitarnych pojawiła się w pierwszej pracy E. Howarda prezentującej ideę miast ogrodów, a później w koncepcji R. Unwina z 1922 roku. Współcześnie jest często wykorzystywana w planowaniu rozwoju wielkich aglomeracji.

Miasto o układzie liniowym (*linear city*). Zasadniczym elementem miasta liniowego jest ciąg komunikacyjny, wzdłuż którego rozwija się miasto w formie pasma. Zgodnie z założeniami niektórych projektów poszczególne funkcje zajmują biegnące równoległe pasma. W praktyce częściej powstawały układy linearne tworzone przez ciąg osiedli i ośrodków usługowych zlokalizowanych wzdłuż tras komunikacyjnych. Układ liniowy jako forma miasta zaproponowany został pod koniec XIX wieku (A. Sorya y Mata) i stał się podstawą szeregu projektów w XX stuleciu.

Miasto o układzie rusztu (kraty) (*rectangular grid city*) – z kwadratową lub prostokątną siatką ulic. Układ ten w różnych wariantach pojawiał się w planowaniu miast w wielu epokach i regionach świata. Stosowany był w budowie starożytnych miast greckich (układ hippodamejski), przy zakładaniu rzymskich obozów wojskowych (*castrum*), w licznych lokacjach nowych miast w średniowiecznej Europie, w planach miast, które Hiszpanie zakładali w Ameryce, a także w miastach powstających na terenie Stanów Zjednoczonych. Układ ten, określany często jako szachownicowy, jest dość prosty z punktu widzenia projektowania, ułatwia parcelację terenu i podział miasta na jednostki administracyjne. W niektórych koncepcjach do planu opartego na siatce prostokątnej wprowadza się osie biegnące po przekątnej, co ma ułatwić komunikację.

Inne formy układu regularnego (*other grid forms*). Mogą być oparte na przykład na siatce trójkątów, która daje większe możliwości poruszania się w różnych kierunkach w linii prostej niż układy prostokątne. Modyfikacja takiego układu prowadzi do powstania siatki heksagonalnej. Zdaniem autora klasyfikacji układy te wydają się mieć ograniczone zastosowanie w praktyce.

Barokowe układy osiowe (*baroque axial network*). Strukturę takiego układu tworzą ważne w sensie symbolicznym i wizualnie dominujące punkty węzłowe, zlokalizowane w wyeksponowanych miejscach obszaru miasta. Miejsca te powiązane są prostymi szerokimi arteriami, dzięki czemu powstają osie widokowe. Fasady domów zbudowanych wzdłuż tych osi tworzą harmonijną całość. Siatka tworzona przez główne arterie dzieli teren miasta na nieregularne trójkąty, wewnątrz których ulice i zabudowa mogą się rozwijać niezależnie, o ile nie narusza to systemu głównych punktów i łączących je osi. Struktury te pojawiają się w mieście zarówno barokowym, jak i dziewiętnastowiecznym.

Miasto o układzie przypominającym strukturę koronki (*lace-work*). Siatka dróg nie jest zbyt gęsta, przez co tworzą się duże niezabudowane przestrzenie (duże oczka w sieci). Zabudowa rozwija się w pobliżu dróg. Przypomina to do pewnego stopnia układy liniowe. Tereny położone dalej od tras komunikacyjnych pozostają terenami rolniczymi lub są niezagospodarowane. Zagęszczenie ludności jest raczej małe, a użytkowanie terenu – niezbyt intensywne.

Miasto o układzie skierowanym do wewnątrz z dominacją przestrzeni prywatnych, zamkniętych (*inward city*). Jest to typ struktury ukształtowanej w średniowiecznym mieście islamskim, który istnieje do dziś w wielu tradycyjnych regionach Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu. Model ten opisano szerzej w rozdziale dotyczącym miast islamskich.

Model tradycyjnego miasta indyjskiego, określony przez Lyncha jako miasto o strukturze gniazda (*nested city*), który oparty jest na symbolice hinduistycznej. Jego strukturę tworzy kilka współśrodkowych kwadratów lub pierścieni. Do każdego kręgu przypisany jest jeden z bogów, a jednocześnie określona grupa społeczna. Najważniejszym miejscem jest najbardziej wewnętrzny krąg (lub kwadrat). Główne ulice nie są osiami wybiegającymi z centrum, lecz biegną wokół kręgów, z których składa się cały układ. Twórcy takiego miasta przyjmowali, że za murami tego boskiego, a więc uporządkowanego układu panuje zło, którego cechą jest chaos.

Współczesne wizje miasta (*current imaginings*). Wśród współczesnych propozycji jako jedna z wizji miasta pojawia się megaforma. Miasto w tych koncepcjach jest jedną wielką trójwymiarową strukturą.

Mieszkania, przedsiębiorstwa produkcyjne, placówki użyteczności publicznej, a także ciągi komunikacyjne są wewnętrznymi elementami takiej konstrukcji. Przestrzenie otwarte pojawiają się na dachach, tarasach i balkonach. Koncepcje tego typu stanowią próbę rozwiązania problemu organizacji życia w warunkach bardzo dużego zagęszczenia. W założeniu megaforma jest bardzo zaawansowana technologicznie i zapewnia mieszkańcom dobre warunki życia.

Grupowanie i klasyfikowanie przestrzennych układów miast służy zidentyfikowaniu wspólnych cech i znalezieniu ogólnych prawidłowości, ale jednocześnie każda tego typu klasyfikacja zawiera duże uproszczenia. Umieszczamy bowiem w jednej kategorii całkowicie różne miasta, które powstały w zupełnie innych warunkach społecznych, gospodarczych i politycznych. Żadna z klasyfikacji struktur przestrzennych nie wyczerpuje bogactwa i różnorodności form miejskich, które starałem się przedstawić w tej pracy.